

ДЕЯКІ МОВНІ ІНДИКАТОРИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВВІЧЛИВОСТІ

Розвиток лінгвістичної науки кінця ХХ – початку ХХІ століття виокремив важливу ідею: комунікація людей – це основа їхньої свідомості, пізнання, суспільного буття в цілому і, відповідно, людина не може існувати поза комунікацією. Усе частіше вчені зосереджують увагу на проблемах мовної комунікації, принципах моделювання комунікативного акту, функціонуванні мови в різноманітних сферах суспільної діяльності, і зокрема на категоріях міждисциплінарного характеру, які є умовою успішного комунікативного акту. До таких категорій належить і категорія ввічливості (далі: КВ). Як одна з основних складових міжособистісного спілкування, увічливість являє собою важливий регулятор поведінки, необхідний для досягнення ефективної взаємодії людей. Стаття присвячена дослідженню мовних індикаторів вираження КВ у сучасній українській мові.

З кінця ХХ століття в лінгвістичних дослідженнях КВ розглядалася з різних поглядів: у руслі лінгвопрагматики (Д.Гордон, Г.Грайс, Дж.Лакофф, А.Харціарек, Г.Р.Шамьєнова); функціональної граматики (А.А.Акішина, Н.І.Формановська, Дж.Ліч, Дж.Свартвік); психолінгвістики (Н.Д.Бабич, М.П.Білоус, С.К.Богдан, Я.К.Радевич-Винницький, М.С.Скаб); культурології, соціолінгвістики, психодидактики (П.Браун і С.Левінсон, А.Вежбицька, Є.М.Верещагін і В.Г.Костомаров, Є.В.Гольдін, О.О.Земська, Р.Ратмайр). Лінгвістичне описання КВ є складовим елементом будь-яких аспектів її вивчення, хоча до цього часу домінуючим залишається поведінковий підхід.

В україністиці досліджувана проблема ще не була предметом окремої уваги. Відсутнє її системне і комплексне вивчення. У деяких розвідках лише принагідно звертаються до граматичних аспектів вираження ввічливості (С.К.Богдан, Е.С.Ветрова, Н.М.Журавльова, Г.Т.Кузь, О.М.Мельничук,

О.М.Миронюк, М.Г.Стельмахович, С.Т.Шабат). Окремі положення з даної проблеми містяться у книзі Я.К.Радевича-Винницького „Етикет і культура спілкування”. Вона присвячена не КВ загалом, а особливостям міжособистісних стосунків, мовного етикету, орієнтованих на вираження поваги до співрозмовника та дотримання власної гідності. Автор охоплює перелік знань і засобів, потрібних для ввічливого спілкування в україномовному середовищі та деінде подає відомості щодо мовленнєвого етикету в інших національних спільнотах. Тому проаналізовані роботи дозволяють зробити висновок, що лінгвістичний бік КВ досліджений в недостатній мірі. Немає систематизації мовних одиниць й опису функціонування мовних індикаторів ввічливості. З огляду на це репрезентація КВ в українській мові становить особливий інтерес, оскільки майже не враховується можливість вираження в мові суспільних відносин між комунікантами за допомогою граматичних засобів, а якщо на це і вказують, то фрагментарно.

Дане дослідження написано в руслі комунікативно-функціональної граматики. За основу беремо гіпотезу про наявність у граматичній системі сучасної української мови функціонально-семантичної КВ, а граматичні засоби вираження ввічливості в роботі кваліфікуємо як мовні індикатори (з лат. *indikator* – показчик). Мовні одиниці, які надають висловлюванню ввічливого відтінку, „індикують” відповідну мовленнєву ситуацію.

У статті зосереджено увагу на граматиці ввічливості, і цей вираз ми вживаємо не в метафоричному плані. КВ останнім часом дедалі більше стає об'єктом зацікавлення представників різних наукових напрямків. Однією з найважливіших і дискусійних є проблема граматичної природи засобів вираження ввічливості. Система мовних одиниць, які демонструють стосунки між людьми, представлена в українській мові на всіх рівнях, і розмежовує граматичні, лексичні і стилістичні засоби передачі даних відносин. Це розмежування ускладнене їх тісним взаємозв'язком, коли семантика слова може накладати обмеження на використання граматичних форм, а граматичні

категорії, у свою чергу, впливають на актуальний вибір лексичних засобів [Звягин 1998, с. 59]. На нашу думку, для побудови стилістично витриманого висловлювання необхідне узгодження граматичних і лексичних засобів вираження КВ.

Обмежуємося розглядом того аспекту формул увічливості, який має відношення до граматики. Поєднання виразів мовленнєвого етикету в діалогічну єдність, їх морфологічний склад і синтаксична будова, граматичні категорії – ці та інші питання ще не здобули остаточного розв’язання і перебувають у центрі уваги мовознавчої науки. Важливим є з’ясування граматичної природи формул увічливості з погляду їх вживання в тій чи іншій ситуації спілкування, тобто в реальному контексті.

Укажемо на деякі мовні індикатори вираження КВ.

1. Категорія адресатності. Увічливість вимагає від мовця правильного, доречного вибору граматичних конструкцій і мовних одиниць, які були б оптимальними в певній комунікативній ситуації, відповідали б усім її параметрам. Вибір граматичних форм чітко регламентований. Залежні слова узгоджуються з основними у спільних граматичних категоріях (роді, числі, відмінку та інших).

До специфічних особливостей морфологічної системи української мови належить функціонування кличного відмінка, властивого іменникам чоловічого та жіночого роду в однині. У сучасній українській мові маємо іменникові форми, які характеризуються загальною семантикою предметності і мають специфічне функціональне навантаження – позначають адресата мовлення, тобто на семантичному рівні є виразником відношення мовець – адресат. Його репрезентантом є спеціалізована форма іменника – форма кличного відмінка (вокатива). Призначення вокатива полягає у вираженні звертання до співрозмовника: *Учителю, стою перед тобою малий, вчарований до німоти (Д. Павличко). Вам ось тут кава, Олеже Юрійовичу, Вас це підбадьорить (А. Кокотюха).*

Значення адресатності має також давальний відмінок: *раджу подрузі, пропоную колезі, вибачаю сестрі* тощо. В українській мові дієслова перформативної природи *вибачати, пробачати, прощати* керують давальним відмінком залежних слів (іменника або займенника), наприклад: *вибачте (пробачте, простіть) пану, товаришеві; мені (йому, їй, нам)*. Поєднання даних дієслів із залежними від них займенниками та іменниками в давальному відмінку є нормативним формовживанням. Давального відмінка вимагають і дієслова *радити, пропонувати*. Наприклад: *Я б хотів порадити панові...; Я пропоную колезі...; Дозвольте порадити товаришеві...; Чи не спробувати майстру...; Подрузі слід...* тощо. Висловлення поради чи пропозиції в такий спосіб звучить більш увічливо і чемно, адресант засвідчує свою повагу адресатові.

Комунікативно-етикетна суть побажання як мовленнєвої дії полягає у висловленні адресантом бажання про здійснення чогось на користь адресата, тобто знову ми говоримо про вживання залежного слова в давальному відмінку (спрямованість на адресата). Міра близькості стосунків, пошани до співрозмовника добре перевіряється за допомогою формул побажання, у яких залежне слово (у даному разі іменник) ужитий у давальному відмінку, пор.: *Бажаю моїй подрузі щастя...!* і *Бажаю щастя...!* (еліптичне висловлювання сприймається як шаблон, емоційність втрачається).

Узагалі, на нашу думку, є потреба говорити про модель „дієслово + залежне слово (Д. в.)” у „ти”-орієнтованих висловлюваннях: *дякую братові, раджу сестрі, пропоную колезі, бажаю хрещенику* та інші.

Уживання іменника в давальному відмінку у висловлюваннях, спрямованих на адресата мовлення, надає йому ввічливого звучання, емоційності, щирості. Таким чином мовець підносить „рівень” співрозмовника і висловлює свою шану і повагу.

2. Категорія персональності. Серед граматичних засобів вираження КВ першорядне місце посідають займенники, насамперед особові – носії значення персональності, так важливі для інтеракції. Займенник як частина мови

становить особливий клас слів, позбавлений конкретного виявлення матеріального змісту і виконує власне семантичну дейктичну функцію співвіднесення учасників означеної ситуації з учасниками мовленнєвого акту. Займенники першої, другої і почасти третьої особи становлять центр функціональної категорії персональності: *я, ми* – вказують на особу мовця; *ти, Ви* – на особу співрозмовника або адресата мовлення; *він вона, Вони* – на третю особу, яка не є учасником діалогу, але присутня при розмові або / і є її об'єктом.

До граматичних засобів вираження поваги відносять „займенники ввічливості”, що утворюють так звану „множину шани”. Для позначення особи адресата використовуємо займенник *ти* та пошанний *Ви*. У практиці живого спілкування прийнято вживати особовий займенник *Ви* при звертанні до одного співрозмовника, якщо він малознайомий або незнайомий, старший за віком, посадою; в офіційній сфері. При звертанні актуалізуються відмінності у вживанні займенника другої особи однини *ти* і займенника другої особи множини пошанного *Ви*, пор.: *Ти маєш гарний вигляд сьогодні – Ви, Олено, дуже гарна жінка.*

„Множина шани” і „множина ввічливості” (вживання щодо однієї особи займенника *Ви*) функціонують автоматично як факти мовленнєвий і психологічний (*ти* – ближче, інтимніше; *Ви* – ввічливе, шанобливе). Тобто *ти* виконує здебільшого інтимізуючу функцію, але має вияв і у зниженому, фамільярному вживанні, що принижує співрозмовника.

Пошанний займенник *Ви*, його відмінкові форми (*Вас, Вам, Вами*) та відповідні присвійні займенники (*Ваши, Ваша, Ваше, Ваші*) уживаються як самостійно: *Ви успішно виконали завдання! Ви дуже розумна студентка!*, так і з власними чи загальними іменниками у звертанні до адресата мовлення: *Ви, шановний архітекторе, успішно виконали завдання! Ви, Олено, дуже гарна жінка!*. У таких конструкціях рівень ввічливості, гречності, шанобливості значно вищий.

Варто зазначити, що пошанний *Ви* завжди вимагає узгодження з ним дієслова-присудка у формі множини. А іменний присудок, виражений прикметником, при пошанному *Ви* має і форму однини, і форму множини, наприклад: *Ви прекрасна* і *Ви прекрасні*; *Ви сильний* і *Ви сильні*. Якщо форма однини надає висловлюванню інтимності, приязні, щирості, товариськості, фамільярності, то форма множини – ввічливості, офіційності.

Особливістю української мови є заміщення особових площин: займенник *Вони* вживається не в розмові з другою особою, а у висловлюванні про третю, що є більшим ступенем увічливості. В усному мовленні займенник *Вони* в розмові про третю особу вживається, як правило, тільки в її присутності. Третю особу, як правило, називають власним ім'ям або загальним іменником чи назвою-індексом, як у її присутності, так і в розмові про неї. В українському мовознавстві склалася думка (Я. К. Радевич-Винницький, М. Г. Стельмахович), що зміщення особових площин: звертання до адресата (другої особи), як до третьої, неприсутньої, що є типовим для польської або шведської мов, є не властивим для української. На нашу думку, це твердження не зовсім відповідає дійсності, оскільки форма звертання через третю особу поступово набирає свого поширення. Можливо, на українському ґрунті вона не є часто вживаною, але має тенденцію до паралельного використання поряд з традиційною формулою (друга особа однини), пор.: *Чи не бажаєте Ви відпочити?* та *Чи не бажає гість (пан, пані) відпочити?* У другому випадку висловлювання звучить колоритніше, місткіше і водночас підкреслено ввічливо, шанобливо у зверненні до адресата в будь-якій сфері спілкування – офіційній чи неофіційній.

3. Дієслівні граматичні категорії.

3.1. Категорія особи. У традиційній лінгвістиці категорія особи – словозмінна категорія, що позначає зв'язок процесуальної ознаки з її носієм у дієслівних формах теперішнього і майбутнього часу дійсного та наказового способу і виражає це значення на основі розмежування трьох часткових категорій: першої, другої і третьої особи однини і множини. Узагалі щодо категорії особи, то вона має різноманітну репрезентацію. Серед формул

увічливості є такі, предикати яких імплікують позицію адресанта й адресата, висуваючи першу особу мовця в тематичну частину („я”-орієнтовані), а другу особу співрозмовника – у рематичну: *(Я) прошу Вас...*, *(Я) маю до Вас прохання...* або ж, навпаки, тема представлена другою особою адресата („ти”-орієнтовані), а рема – першою особою адресанта: *(Ви) будьте так ласкаві...*, *(Ви) зробіть мені ласку...*

Формули *Добрий день! Спасибі! Будь ласка!* та їм подібні є висловлюваннями першої особи, але ми говоримо тут лише про синтаксичну категорію особи, а граматична категорія відсутня, вона „і не може бути виражена цими формулами, навіть імпліцитно, оскільки це не дієслівні одиниці. А ось семантична категорія мовця їм властива: адже і *Спасибі*, і *Добрий день*, і багато інших подібних формул – це висловлювання від особи мовця” [Крысин 1984, с.105].

Категорія особи знаходить своє вираження в таких етикетних ситуаціях, де існує одномоментне направлення „адресант – адресат”. Так, мовець свою особу (граматично – першу особу) з метою підвищення тональності може подати дещо відсторонено, пересуваючи її на місце третьої особи і таким чином надаючи формулі вітання ще й ілюкції описовості: *Витає Вас, Ваш покірний слуга....* Як правило, транспозиція категорії першої особи в ситуації вітання характерна для підкреслено чемного епістолярного стилю. Транспозиція категорії особи спостерігається й у формулах прохання, зокрема, третя особа може виступати у функції другої, адресатної: *Прошу лікаря, аби виписали мені рецепт.* Мовець висловлюючись таким чином, апелює до конкретного (означеного) адресата. Транспозиція категорії особи можлива за умови її маркованості ознаками персональності, адресатності й увічливості, що й викликає нейтралізацію типового для третьої особи значення „неучасника акту комунікації” [Баландіна 2002, с. 198].

Отже, специфіка категорії особи полягає, по-перше, у виділенні „я”- і „ти”-орієнтованих висловлювань, залежно від предикатів, які імплікують

позицію мовця і адресата; по-друге – у розрізненні граматичної категорії особи та категорії мовця; по-третє – у можливості транспозиції категорії мовця.

3.2. Категорія перформативності. Висловлювання з перформативами відносять до особливих ситуацій спілкування, у яких не передається інформація, а здійснюються певні соціальні дії. Важливо враховувати те, що проголошення конкретного висловлювання відбувається тоді, коли співрозмовники „я” і „ти” зустрічаються „тут” і „тепер”, тому для всіх висловлювань характерна реальна модальність відповідності ситуації безпосереднього спілкування; теперішній час моменту мовлення, незалежно від форми речення, у тому числі з умовним або наказовим способом дієслова; а проголошення етикетного висловлювання і є самою дією, причому соціально і особистісно значимою: *Я дякую Вам; Ми запрошуємо Вас до ресторану; Вітаю Вас з Днем народження; Поздоровляю Вас з успішним захистом дисертації.* Перформативні дієслова, як правило, мають у своєму значенні силу „мовлення”. У процесах міжособистісної комунікації перформативи виконують важливі дискурсивні функції „прив’язування” спілкування до ситуації, до соціальних ролей, до психологічних відчуттів адресанта й адресата, пор.: *прошу Вас і наказую Вам.*

3.3. Категорія способу. Важливою для вираження КВ є граматична категорія способу дієслова. Значна кількість увічливих висловлювань вживаються у формі дійсного способу, який позначає реальну, процесуальну ознаку (дію, стан або відношення), що реалізується в одному з трьох часових планів: теперішньому, минулому, майбутньому: *Як Ви себе почуваєте? Щиро дякую Вам за...! Вітаю Вас з...! Радий привітати Вас з...! Може Вам допомогти? Ви не будете заперечувати...? Я хотів би поцікавитися... Ви дозволите задати Вам одне питання?* тощо. Дієслова дійсного способу є типовими для цілого ряду етикетних формул.

Форми умовного способу використовують для вираження некатегоричного спонування до дії у формі розповідного чи питального речення, пор.: *Чи не зачинили б Ви двері? – Зачиніть двері; Написали б Ви анотацію – Напишіть*

анотацію. Умовний спосіб дієслова позначає вірогідний, можливий або бажаний процес. З погляду вираження форма умовного способу – це аналітична структура, яка утворюється поєднанням дієслова у формі, співвідносній з минулим часом, і частки *б (би)*. Умовний спосіб означає нереальну, не здійснену дію. Але серед висловлювань мовного етикету знаходимо багато таких, де дієслівна частка *б (би)* не переміщує дію в нереальну: *Я хотів би подякувати Вам! Я хотіла б вибачитись перед Вами! Я хотів би запросити Вас!*

Формула *Я хотів би подякувати Вам!* позначена граматичним значенням умовного способу, мовець таким чином актуалізує свою скромну вдячність, піднімаючи тим самим комунікативну позицію адресата. Умовний спосіб дієслова надає висловлюванню ввічливішого звучання, оскільки наполегливість має менший прояв. Варто зазначити, що ступінь імперативності, притаманний пораді, проханню, наказу також пом'якшується вживанням форми умовного способу. Сила перформативності у висловлюваннях типу *Я би радила...; Я просила б Вас...* настільки велика, тобто здійснення слова-дії „тут” і „тепер” між „я” і „ти” таке важливе, що в цьому випадку умовний спосіб не переводить висловлювання в план ірреальної модальності, а лише маніфестує суб'єктивну модальність, ставлення до адресата, ступінь увічливості.

Уживання форм умовного способу у формулах увічливості пов'язане з вираженням гіпотетичності, ненав'язливої дії, але на перший план в її функціонуванні виступає значення бажання або спонукання. Умовний спосіб слугує додатковому пом'якшенню втручання в особистісну сферу, а значить і підвищенню ступеня ввічливості; завжди підкреслює бажаність дії, відіграє роль мінімалізаційного чинника в зменшенні тиску на співрозмовника.

Наказовий спосіб (імператив) виражає волевиявлення мовця, яке залежно від конкретної комунікативної ситуації набуває модальних відтінків наказу, побажання, прохання, поради, застереження тощо. Специфіка імперативних конструкцій полягає в тому, що вони використовуються для апелятивного спілкування і в принципі не вимагають зворотної мовленнєвої реакції

[Храковский 1986, с. 7]. Крім звертання, призначення апелятивного висловлювання полягає в спонуканні до виконання / невиконання дії, і очікувана мовцем реакція адресата на таке висловлювання полягає в тому, щоб слухач виконав каузовану дію (або сприяв її виконанню особою, яка не бере участі в комунікативному акті) [Храковский 1986, с. 12]: *Намалюйте квітку, будь ласка! Відчиніть вікно, будь ласка! Подайте книгу, будь ласка! Підійдіть сюди! Не пийте холодного! Не паліть!* Як зазначає М.С.Скаб: „...у спонукальних висловленнях, основним прагматичним завданням яких є саме вольовий вплив на співрозмовника (адресата мовлення), адресованість є необхідним компонентом і становить значну частину специфічної спонукальної модальності, тісно переплітаючись з її другим складником – волевиявленням суб'єкта-адресата мовлення” [Скаб 2002, с. 36].

Імперативні висловлювання можуть бути сигналами різних ілокуцій – категоричних і некатегоричних, але без можливості їх почути (інтонаційного контуру) і за відсутності лінгвістичного контексту визначити ступінь категоричності практично не можливо. У цьому, власне, і полягає слабина дослідження імперативних форм. Тому при позаконтекстовому визначенні мети ілокуції слід звертати увагу на тип предиката, хоча, як правило, переважають дієслова з яскраво вираженою семантикою спонукання: *Попрацюймо над цим розділом ще! Я раджу Вам переглянути картотеку нових книг! Ви б залишились, спочили.* Імперативні висловлювання, окрім наказу, вимоги, розпорядження, можна кваліфікувати як увічливі мовленнєві акти, оскільки адресант має можливість варіювати ними, зменшуючи ступінь категоричності і підвищуючи ступінь поштивості, для досягнення мети спілкування і реалізації успішного комунікативного акту.

3.4. Релевантною для етикетного дискурсу іноді виявляється і категорія виду. Основу категорії виду становить двочленна опозиція цілісності – нецілісності дії, її маркованим компонентом є форми dokonаного виду (цілісність). Форми недоконаного виду виступають немаркованими і позначають дію як необмежену, безвідносно щодо її цілісності. Доконаний вид

впливає на функціональну специфіку висловлювання, уносячи значення обмеження актуальності, зобов'язаності адресата тощо, що, врешті-решт, позначається і на ввічливості. Форма доконаного виду є типовою в ситуації прохання, оскільки слугує мінімалізаційним засобом нанесення моральних збитків адресатові саме через обмеженість дії одноразовістю, наприклад: *Мені дуже потрібно, щоб Ви виступили зі статтею на конференції.*

На відміну від дієслів доконаного виду, що виражають значення одноразовості в поєднанні з наполегливістю, дієслова недоконаного виду, що позначають неодноразову, повторювану і ненаполегливу дію, початок якої не визначений, позначені більшим ступенем увічливості, пор.: *сідайте біля мене – сядьте біля мене; приїжджайте до нас – приїдьте до нас.* За рахунок дієслівного виду відбувається модифікація ілокутивної сили спонукання: у доконаному виді – у бік її зниження, а в недоконаному – у бік її посилення, наполегливість же навпаки посилюється за допомогою виду, а при недоконаному – послаблюється.

Таким чином, категорія способу (почасти і виду) дозволяють при виборі формул за шкалою ввічливості варіювати прагматичною силою і тим самим надавати (чи не надавати) перевагу мовним засобам, що виділяються більшою комунікативною виразністю. При зіставленні умовного і дійсного способів, доконаного і недоконаного виду прагматично ефективнішими і більш увічливими є перші члени поданих дихотомій. Маніпулюючи тими чи іншими граматичними засобами, можна формувати відповідну ситуації стратегію поведінки, метою якої є мінімалізація наполегливості, обов'язку, тиску на адресата і водночас підвищення рівня ввічливості етикетних формул.

Отже, ми спробували виділити та описати деякі мовні індикатори вираження КВ (прагматичні категорії адресатності, персональності, категорії кличного та давльного відмінка, дієслівні категорії особи, способу та виду) Вважаємо, що в основі функціонування ввічливих висловлювань лежать різноманітні, часто протилежні мовні механізми. Типовими серед них є деперсоналізація, суб'єктивація висловлювання, віддалення та наближення до

дейктичного центру, прагматична транспозиція. Перспективним видається продовження дослідження мовних індикаторів КВ.

Література

Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: Монографія. – Київ: АСМІ, 2002. – 332 с.

Богдан С. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 478 с.

Звягин Ф.Е. Анализ актуального употребления категории вежливости японского языка // Вестник Омского университета. – 1998. – Вып. 3. – С.59-62.

Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: Сполом, 2001. – 223 с.

Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.

Стельмахович М. Мовний етикет українців // Культура слова. – К., 1981. – Вип.20. – С. 6-12.

Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив / отв. ред. В.Б. Касевич; АН СССР; Ин-т языкознания. – Л.: Наука, 1986. – 270 с.